

Σπουδές και έρευνες

Ελληνες και ξένοι ερευνητές γύρω από την ελληνολατινική Ανατολή από τον 19ο αι. έως σήμερα

Του **Κώστα Γ. Τσιγκάνη**

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ κινήσεις σε επιστημονική βάση για τη μελέτη της περιόδου της Λατινοκρατίας εκδηλώνονται από τις αρχές του 19ου αι. Στην Ελλάδα συμπίπτουν σχεδόν με την ανακήρυξη της ως ανεξάρτητου κράτους. Πολλά άτομα εκμεταλλεύονται το πλούσιο αρχειακό υλικό των αρχειοφυλακείων των Ιονίων Νήσων. Τέσσερις κυρίως μελετητές ξεχωρίζουν με το έργο τους: ο Α. Μουτσοξύδης, ο Ε. Λούντζης, ο Π. Χιώτης και ο Ι. Ρωμανός. Στις τοπικές ιστορίες που εκδίδονται την ίδια περίοδο στην ελληνική περιφέρεια από πλήθος λογίων, ένα μεγάλο τμήμα αφιερώνεται στην περίοδο της Λατινοκρατίας.

Στην Κρήτη, δεν υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον για την περίοδο της Βενετοκρατίας. Η προσπάθεια ανάδειξης της από τον Μ. Βερνάρδο, με την έκδοση βιβλίων που στηρίζονταν σε αρχειακό υλικό από τη Βενετία, δεν είχε συνέχεια. Το ενδιαφέρον θα ανανεωθεί αρκετά χρόνια αργότερα. Αποφασιστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση έπαιξε η έκδοση από τον Σπ. Ζαμπέλιο βιβλίων στα οποία περιγραφόταν η εποχή της Βενετοκρατίας κατά μυθιστορηματικό τρόπο.

Στη Βενετία, ο Έλληνας Ιωάννης Βελούδος, σημαντική πνευματική προσωπικότητα της πόλης, διευθυντής της Μαρκανής Βιβλιοθήκης (1874-1887), βοήθησε σημαντικά όσους Έλληνες βρέθηκαν για έρευνα στη Βενετία. Ανάμεσά τους ο Κ. Ν. Σάθας, ο οποίος πραγματοποιεί συχνότατα έρευνες στα αρχεία της Βενετίας, συγκεντρώνοντας πλούσιο υλικό. Παράλληλα, εκδίδει πολλά έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας, στηριζόμενος σε προηγούμενες εκδόσεις που είχε εντοπίσει.

Έκδοση εγγράφων

Από τα μέσα του 19ου αι. και ύστερα αρχίζουν και εκδίδονται οι πρώτες συλλογές εγγράφων, στις οποίες ανατρέχουν έως σήμερα οι ερευνητές. Πρόκειται για τα πολύτομα έργα των G. L. Fr. Tafel-G M. Thomas. VI. Lamansky και ιδίως του Κ. Ν. Σάθα, που αντλούν το υλικό τους, κατά κύριο λόγο, από τα βενετικά αρχεία. Οι Fr. Miklosich-Ios Müller δημοσιεύουν πολλά έγγραφα της περιόδου της Βενετοκρατίας. Ειδικότερα, όσα δημοσιεύονται στον έκτο τόμο προέρχονται από το πλούσιο αρχείο της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου. Ο G. Rojago εξέδωσε ένα σημαντικό corpus με βενετικό υλικό που αναφέρεται στην ιστορία των νησιών του Ιονίου και προέρχεται από τα τοπικά αρχεία. Τέλος ο L. de Mas Latrie δημοσίευσε, από ιταλικά κυρίως αρχεία, υλικό για τη φραγκοκρατούμενη Κύπρο.

Παράλληλα όμως δημοσιεύονται

Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928). Εφορος αρχαιοτήτων Κρήτης, φιλόλογος και ιστορικός, από πολύ νωρίς ασχολήθηκε με την περίοδο της Βενετοκρατίας. Το 1912 ίδρυσε το επιστημονικό περιοδικό «Χριστιανική Κρήτη», η έκδοση του οποίου διακόπηκε το 1915. Το 1915 υπήρξε ο κριτικός εκδότης του ποιητικού μυθιστορήματος «Ερωτόκριτος» του Βιτσέντζου Κορνάρου, το οποίο τυπώθηκε στο ιστορικό τυπογραφείο του Στυλιανού Αλεξίου. Τα επόμενα χρόνια θα πραγματοποιήσει την έκδοση πολλών έργων της κρητικής λογοτεχνίας. Από πολύ νωρίς διέγινωσε τη σημασία που είχε για την έρευνα η δημοσίευση εγγράφων από τον αρχειακό πλούτο της Βενετίας, πράγμα που δεν παρέλειπε να τονίζει σε κάθε μελέτη του. Εως τον θάνατό του, το 1928, αποτελούσε κυρίαρχη προσωπικότητα στα πνευματικά δρώμενα της Κρήτης και όχι μόνο.

και συνολικότερες συνθέσεις που στηρίζονται σε ανέκδοτο και εκδομένο αρχειακό υλικό. Ο L. von Ranke δημοσίευσε εκτενές άρθρο του για τη Βενετοκρατία στη Πελοπόννησο τα χρόνια 1685-1715. Ο J. W. Zinkeisen, σε ένα εκτεταμένο κεφάλαιο του τέταρτου τόμου του έργου του *Geschichte des Osmanischen Reiches* (1856) αναφέρθηκε στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, στηριζόμενος σε ανέκδοτο υλικό προερχόμενο από αρχεία του Παρισιού. Ο K. Hopf τύπωσε πολλές αξιολογικές μελέτες για την λατινοκρατούμενη Ανατολή. Το βιβλίο του *Chroniques greco-romanes* (Βερολίνο 1873), με το πλούσιο αρχειακό υλικό που συγκεντρώνει, παραμένει χρήσιμο έως τις μέρες μας.

Ο χώρος της Κρήτης θα αποτελέσει στο εξής πεδίο συστηματικής έρευνας χάρη σε δυο θεμελιώδεις μελέτες που εκδόθηκαν στα τέλη του 19ου αι. Πρόκειται για το βιβλίο του

H. Noiret, στο οποίο δημοσιεύονταν αυτούσια είτε σε περίληψη βενετικά έγγραφα των ετών 1385 - 1485. Ανάλογης σπουδαιότητας είναι η μονογραφία του Γερμανού βυζαντινολόγου E. Gerland, με την οποία για πρώτη φορά έγινε γνωστή στο επιστημονικό κοινό η ύπαρξη στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας της αρχαικής σειράς του Δούκα της Κρήτης (**Duca di Candia**).

Πρώτες συστηματικές κινήσεις

Με αυτή την υποδομή ξεκινά μια νέα περίοδος που θα αποδειχτεί γόνιμη σε αποτελέσματα. Πριν ακόμη κλείσει η πρώτη δεκαετία, ο W. Miller, γνωστός ήδη από διάφορες μελέτες του για τη Λατινική Ανατολή, δημοσίευσε το βιβλίο του *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204 - 1566)* (Λονδίνο 1908). Το βιβλίο θα αποτελέσει

έκτοτε βασικό εγχειρίδιο για τη μελέτη της Φραγκοκρατίας. Σχεδόν αμέσως θα μεταφραστεί στα ελληνικά και θα συμπληρωθεί από τον Σπ. Λάμπρο.

Στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αι., επισκέφεται συχνά τη Βενετία για έρευνα, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπυρίδων Λάμπρος. Πολλά άρθρα που δημοσιεύει, στηρίζονταν σε υλικό που είχε συγκεντρώσει από αρχεία της πόλης. Ξεχωρίζουν οι εκθέσεις των αξιωματούχων της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Βενετοκρατία. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, γνωστός γλωσσολόγος Γ. Χατζηδάκης, σε διάφορα κείμενά του, επιμένει στην ανάγκη μελέτης της περιόδου.

Την ίδια περίοδο, πλήθος λογίων αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα. Στη συντριπτική πλειονότητά τους προέρχονται από τα Επτάνησα, όπου η ύπαρξη των αρχειοφυλακείων πρόσφερε απεριόριστες δυνατότητες έρευνας για όσους ενδιαφέρονταν να ασχοληθούν με τη μελέτη, κυρίως της Βενετοκρατίας. Πολλοί τοπικοί λόγιοι (Σπ. Δε Βιάζης, Λ. Ζώης στη Ζάκυνθο, Ηλ. Τσιτσέλης στην Κεφαλονιά, Λ. Σ. Βροκίνης και ο Λ. Βελέλης στην Κέρκυρα, Σπ. Βλαντής στη Λευκάδα) χρησιμοποιούν το αρχειακό υλικό για τη σύνταξη των άρθρων τους. Στις Κυκλάδες, ξεχωρίζει η φυσιογνωμία του Π. Γ. Ζερλέντη και του Τρ. Ευαγγελίδη.

Η ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συστηματικότερη μελέτη της περιόδου της Βενετοκρατίας στο νησί. Δύο κυρίως πρόσωπα συνέδεσαν το όνομά τους με τη θεμελίωση της έρευνας: ο Στέφανος Ξανθουδίδης και ο Giuseppe Gerola.

Η προσφορά του δεύτερου στην έρευνα δεν εξαντλήθηκε μόνο στο χώρο της Κρήτης. Κατάρτισε ένα συνολικό πρόγραμμα καταγραφής των δυτικών μνημείων της Ανατολής. Για την επιτυχία του σχεδίου του, ταξίδεψε επανειλημμένα στην περιοχή, εντοπίζοντας σχετικό υλικό. Οι μελέτες του για τα μνημεία αρκετών νησιών της Επτανήσου (Κέρκυρας και Κεφαλονιάς), των Κυκλάδων (Σερίφου, Κύθνου και Τζιάς κυρίως), Πελοποννήσου (Ναυπλίου κυρίως) παραμένουν κλασικές στο είδος τους.

Από τις αρχές ήδη του αιώνα το ενδιαφέρον για την Κρήτη ήταν αυξημένο. Διάφοροι, Ιταλοί κυρίως, ερευνητές (G. B. Cervellini, C. Manfroni, F. Nani Mocenigo, P. Molmenti, N. Papadopoli Adobrandini, G. Scafini και η Eva Tea) θα συντάξουν αξιολογικές μελέτες τα επόμενα χρόνια. Πολλά σχετικά άρθρα δημοσιεύονται στα βενετικά επιστημονικά περιοδικά *Archivio Veneto*, *Ateneo Veneto* και *Atti del Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti*.

Συνέχεια στην 30η σελίδα

Συνέχεια από την 29η σελίδα

Το ίδιο διάστημα πραγματοποιεί στη Βενετία συχνότατα έρευνες και Ν. Jorga. Από τις αναζητήσεις του αυτές προήλθαν πλήθος μελετών. Ξεχωριστή θέση έχει το εξάτομο έργο του *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XVe siecle* (Παρίσι – Βουκουρέστι 1899 – 1916). Η έκδοση εγγράφων από τον γνωστό Ρουμάνο ιστορικό θα συνεχιστεί και τις επόμενες δεκαετίες.

Η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στο ιταλικό κράτος το 1912, είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσει η μελέτη των δυτικών μνημείων τους και να δημοσιευτούν πολλές μελέτες. Και εδώ πρωτοστατεί ο G. Gerola. Για τα περισσότερα νησιά γράφει με το δικό του τεκμηριωμένο τρόπο άρθρα, τα οποία δημοσιεύτηκαν στο *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*. Μια σειρά επίσης άλλων μελετητών (H. Balducci, P. Egidi, G. Jacopi και Marica Monte Santo) εργάζονται. Η προσπάθειά τους ωστόσο δεν στερείται πολιτικής σκοπιμότητας.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι, κατά την περίοδο αυτή, τέθηκε για πρώτη φορά επιτακτικά το ζήτημα της έκδοσης του ανέκδοτου υλικού των αρχείων της Βενετίας. Η πρωτοβουλία ξεκίνησε από την Κρήτη αμέσως μετά την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους, το 1898. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπ. Λάμπρος, έπειτα από συνεννόηση με το Σύμβουλο της Παιδείας Αντ. Βορεάδη, συνέταξε νομοσχέδιο για την ανάγκη διερεύνησης του Κρατικού Αρχείου Βενετίας. Δεν υπήρξε ωστόσο συνέχεια, καθώς το νομοσχέδιο δεν εγκρίθηκε από την Κρητική Βουλή, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης οικονομικών πόρων.

Περιοδικά

Ξεχωριστή μνεία χρειάζεται να γίνει για περιοδικά στα οποία δημοσίευαν τις μελέτες τους όλα αυτά τα χρόνια οι Έλληνες μελετητές. Στο περιοδικό *Νέος Ελληνισμός* καθώς και στην *Αθηνά*, την *Εστία*, το *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* και τον *Παρνασσό*, δημοσιεύτηκαν αξιόλογες μελέτες από διάφορους. Προς την ίδια κατεύθυνση, σπουδαίο ρόλο επιτέλεσαν και τα περιοδικά της περιφέρειας, στα οποία συγκεντρώθηκε σημαντικό ανέκδοτο υλικό της περιόδου. Εντυπα όπως, η *Κυψέλη*, *Αι Μούσαι*, η *Χριστιανική Κρήτη* και η *Νησιωτική Επετηρίς* αποδεικνύονται χρησιμότητα και για τους σημερινούς ερευνητές, καθώς δημοσιεύουν πλούσιο αρχειακό υλικό.

Εκτός όμως από τη δημοσίευση αρχειακού υλικού, επιχειρείται η προσέγγιση της περιόδου της Βενετοκρατίας μέσω άλλων επιστημών. Ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Α. Μ. Ανδρεάδης τυπώνει το δίτομο έργο του για τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και ο καθηγητής του Αστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Α. Γ. Μομφερράτος για τη Μεθώνη και την

Σοφία Αντωνιάδη (1895 – 1972). Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Leiden. Πρώτη διευθύντρια του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας (ελαιογραφία Γιάννη Μόραλη, Πανεπιστήμιο του Leiden).

Κορώνη. Ο Α. Μηλιαράκης, σε πολλά βιβλία του ιστορικής γεωγραφίας, κάνει ευρύτατη χρήση πηγών της Βενετοκρατίας.

Μεσοπόλεμος

Κατά την περίοδο αυτή επαναδιατυπώνεται πιο συγκροτημένα, όμως, το αίτημα για τη διερεύνηση του αρχειακού υλικού της Βενετίας. Το 1920 ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου Ι. Καλιτσουνάκης υπέβαλε στον τότε πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο αναλυτικό υπόμνημα, για την ανάγκη διερεύνησης των αρχείων της Βενετίας με στόχο τον εντοπισμό υλικού που αφορούσε την Κρήτη. Πρότεινε, μάλιστα, μεταξύ άλλων, την αποστολή στην πόλη ειδικών επιστημόνων. Η πολιτική αλλαγή που μεσολάβησε ακύρωσε το σχέδιο.

Από τη νέα κυβέρνηση που προέκυψε ανατέθηκε τελικά το έργο στο διευθυντή των αρχείων της Ιονίου Γερουσίας στην Κέρκυρα Σπ. Θεοτόκη. Ο τελευταίος παρέμεινε στη Βενετία τα χρόνια 1921-1922, συλλέγοντας ανέκδοτο αρχειακό υλικό που αφορούσε κυρίως την Κρήτη. Με βάση το υλικό που συγκέντρωσε, δημοσίευσε τρεις τόμους εγγράφων και άλλα μικρότερα δημοσιεύματα. Το αίτημα για την έρευνα της περιόδου της Λατινοκρατίας καλύφθηκε εν μέρει με την ίδρυση του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών.

Την ίδια περίοδο, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Αμαντος, Ν. Α. Βέης, Σ. Β. Κουγέας, ο Φ. Κου-

κουλές και ο Γ. Α. Μέγας ασχολούνται με επιμέρους προβλήματα της Λατινοκρατίας. Σε αυτούς θα προστεθεί ο Δ. Α. Ζακυθινός. Το 1940 θα δημοσιευτεί το εκτενές άρθρο του Φ. Κουκουλέ, «Συμβολή εις την κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας», προάγγελος του πολύτομου έργου του *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός* που θα τυπωθεί μετά τον πόλεμο. Στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης διδάσκει ο Αντ. Σιγάλας. Όλοι τους, πέρα από τις ατομικές τους εργασίες που κινούνται μεταξύ του Βυζαντίου και του Νέου Ελληνισμού, θα κατευθύνουν προς την έρευνα της περιόδου της Λατινοκρατίας πολλούς φοιτητές τους.

Η γόνιμη αυτή περίοδος αποφέρει την έκδοση τριών σημαντικών μονογραφιών: του πρώτου τόμου του έργου του Δ. Α. Ζακυθινού *Le Despotat grec de Morée* που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά το 1932· του έργου του Αγ. Ξηρουχάκη, *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή, Κρήτη και Επτάνησος* (Αθήνα 1934), και του βιβλίου του Στέφανου Ξανθουδίδη, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών* (Αθήνα, 1939).

Κατά το Μεσοπόλεμο, εκτός των περιοδικών *Αθηνά* και *Νέος Ελληνισμός* που εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν εκδόθηκαν νέα επιστημονικά όργανα για την εξυπηρέτηση των αναγκών της έρευνας. Ήταν το *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher*, τα *Ελληνικά*, η *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, η *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*

της Ακαδημίας Αθηνών. Παράλληλα, εκδόθηκαν αξιόλογα επαρχιακά περιοδικά, με ενδιαφέρον για το θέμα μας υλικό, όπως τα *Κυπριακά Χρονικά*, τα *Ηπειρωτικά Χρονικά*, η *Ιόνιος Ανθολογία*, το *Περιοδικόν Δελτίον Βιβλιοθήκης Κρητικού Φιλολογικού Συλλόγου εν Χανίοις*, τα *Κρητικά*, ο *Μύσων*, τα *Κυπριακά Γράμματα*, η *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*.

Νέοι ερευνητές

Στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αρκετοί νέοι ερευνητές προστέθηκαν στους λιγοστούς που έως τότε ασχολούνταν με το χώρο της ελληνολατινικής Ανατολής. Τα βενετικά αρχεία ερεύνησε στη Βενετία, όπου ήταν εγκατεστημένος, ο Κ. Δ. Μέρτζιος. Η συγγραφική του δραστηριότητα θα ενταθεί στις επόμενες δεκαετίες με αξιόλογα αποτελέσματα. Ο έφορος της Βικελαιάς Βιβλιοθήκης Ηρακλείου Στ. Γ. Σπανάκης, συνέλαβε την ιδέα της έκδοσης των εκθέσεων των Βενετών αξιωματούχων, συνοδευόμενων από ακριβή μετάφρασή τους. Την προσπάθειά του θα συνεχίσει μετά τον πόλεμο.

Την ίδια περίοδο βρίσκονται στο ξεκίνημα της επιστημονικής τους σταδιοδρομίας νέοι ερευνητές όπως οι Ν. Β. Τωμαδάκης, Ν. Γ. Σβορώνος, Γ. Τ. Κόλιας, Μ. Ζακελλαρίου και Μ. Ι. Μαυνούσας. Σε επιστημονικά περιοδικά της εποχής δημοσίευσαν αξιόλογες μελέτες τους που κατά κύριο λόγο στηρίχτηκαν σε αρχειακό υλικό που είχαν εντοπίσει σε αρχεία της Ελλάδας ή του εξωτερικού. Με φιλολογικά προβλήματα της περιόδου της Βενετοκρατίας ασχολήθηκαν οι Σ. Βογιατζάκης, Εμμ. Κριαράς και Λ. Πολίτης. Με ζητήματα γλώσσας οι Γ. Κουρμούλης, Δ. Β. Βαγιακάκος και λαογραφίας οι Γ. Κ. Σπυριδάκης και Δ. Σ. Λουκάτος. Πρωτότυπες εργασίες τους για ζητήματα της μεταβυζαντινής τέχνης δημοσίευαν οι Αγγ. Προκοπίου και Μ. Χατζηδάκης. Οι περισσότεροι, τα επόμενα χρόνια, στράφηκαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις χωρίς να εγκαταλείψουν την ενασχόλησή τους, περιόδου της Λατινοκρατίας.

Την ίδια εποχή στην Ιταλία, ο καθηγητής R. Cessi σε πολλά άρθρα του διαπραγματεύεται θέματα που σχετίζονται με την Ανατολή. Ο Br. Dudan δημοσιεύει μια μεγάλη μονογραφία για τη βενετοκρατούμενη Ανατολή. Ο Ε. Armao ασχολείται κυρίως με την Τήνο. Με ζητήματα ιστορίας της τέχνης, κυρίως με την κρητική ζωγραφική, ξεκινά να ασχολείται ο Sergio Bettini. Τότε εκδίδονται και πολλές πηγές από τη Βενετία. Ο Ε. Barbaro δημοσιεύει τα *Capitolari di Candia* (Βενετία 1940). Ο Α. Lombardo, κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και μετά, θα εκδώσει τις πράξεις των παλαιότερων συμβολαιογράφων της Κρήτης, καθώς και τις πράξεις των ετών 1289-1293 του συμβολαιογράφου της Κορώνης Pasquale Longo.

Πρώτα μεταπολεμικά χρόνια

Το 1947 δημιουργήθηκε στη Βενετία το «Comitato per la pubblicazione

delle fonti relative alla storia di Venezia», με αξιοσημείωτη δράση έως σήμερα. Μεταξύ των εκδόσεων της επιτροπής, που στεγάζεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, περιλαμβάνονται οι συμβολαιογραφικές πράξεις παλαιών συμβολαιογράφων της Κρήτης και της Κύπρου. Στα βενετικά επιστημονικά περιοδικά που εκδίδονται από τον προηγούμενο αιώνα ήρθε να προστεθεί το νεότερο *Studi Veneziani* στο οποίο δημοσιεύονται πολλά άρθρα που αφορούν την ελληνολατινική Ανατολή.

Παρά τις δύσκολες συνθήκες που ζούσε ο ελληνικός χώρος, η έρευνα για την ελληνολατινική Ανατολή, ξεκίνησε με τους καλύτερους οιωνούς. Επανεκδόθηκαν τα περιοδικά *Byzantinisch – Neugriechische Jagrbücher*, τα Ελληνικά, η *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, συνεχίζοντας να δημοσιεύουν και μελέτες για την περίοδο της λατινικής παρουσίας στον ελληνικό χώρο.

Στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών, στη θέση του διευθυντή Εμμ. Κριαρά, ο οποίος κατέλαβε καθηγητική θέση στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και αποχώρησε, εκλέχθηκε το 1951 ο Μ. Ι. Μανούσας. Ο νεός διευθυντής που μόλις είχε επιστρέψει από μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία, σταθερά πλέον είχε προανατολίσει την έρευνά του προς την κατεύθυνση της μελέτης της Βενετοκρατίας. Η *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* συνέβαλε καθοριστικά στις νέες αναζητήσεις, όπως και τα *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* που άρχισαν να εκδίδονται από το ίδιο κέντρο τα τελευταία χρόνια.

Αλλά και στην επαρχία αρχίζει να διαμορφώνεται ένα θετικό κλίμα. Πολλά άτομα, συνεχίζοντας την παράδοση των προηγούμενων δεκαετιών, δημοσιεύουν σπουδαία άρθρα. Στο πλαίσιο των επιστημονικών εταιρειών που δημιουργούνται, οι περισσότερες από τις οποίες εκδίδουν δικά τους έντυπα, μια σημαντική ενότητα αφιερώνεται στη μελέτη της Λατινοκρατίας.

Ο θεσμός των διεθνών συνεδρίων επεκτάθηκε σταδιακά σε πολλές περιοχές. Σε σταθερή βάση πλέον οργανώνονται, το *Κρητολογικό*, το *Κυκλαδολογικό*, το *Κυπρολογικό*, το *Πανιώνιο* και το *Πελοποννησιακό*. Η περίοδος της Λατινοκρατίας εξετάζεται σε ξεχωριστά τμήματα.

Ιδρυση του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας

Στο στροφή που παρατηρείται, αποφασιστικής σημασίας στάθηκε η ίδρυση το 1951 του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Η λειτουργία του νέου ιδρύματος άρχισε το 1958.

Πρώτη διευθύντριά του υπήρξε η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Leiden Σοφία Αντωνιάδη (1895-1972) που ανέλαβε να ανασυγκροτήσει τα κτίρια του Cambo dei Greci και έθεσε τις βάσεις για τη λειτουργία του Ινστιτούτου. Το έργο της συνέχισε

Giuseppe Gerola (1877 – 1938). Βρέθηκε στην Κρήτη τα χρόνια 1900 – 1902. Από το Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, του είχε ανατεθεί η αποστολή της καταγραφής και φωτογράφισης των βενετικών μνημείων. Κατά το διάστημα της δίχρονης παραμονής του, ο Ιταλός ερευνητής περιηγήθηκε και τις πιο απομακρυσμένες περιοχές του νησιού για την επίτευξη του στόχου του. Με βάση το υλικό που συγκέντρωσε, το οποίο τεκμηρίωσε με παράλληλη έρευνά του σε Αρχεία της Βενετίας, συνέταξε ένα άρτιο επιστημονικό έργο. Τα Monumenti Veneti nell'isola di Creta εκδόθηκαν κατά το διάστημα των ετών 1905 – 1932 σε τέσσερις ογκώδεις τόμους, πέντε όμως στην ουσία, καθώς ο πρώτος τόμος αποτελείται από ημίτομους. Εως τις μέρες μας παραμένουν θεμελιώδεις corpus για όποιον ασχολείται με την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη. Εκτός όμως από τα Monumenti, ο Giuseppe Gerola δημοσίευσε δεκάδες άρθρα για πολλές περιοχές της ελληνολατινικής Ανατολής.

δωσε νέα ώθηση στην έρευνα. Σε συνεργασία με άλλα ιταλικά επιστημονικά ιδρύματα οργανώθηκαν υποδειγματικά συνέδρια. Στο περιοδικό *Θησαυρίσματα* που αποτελεί το επιστημονικό όργανο του Ινστιτούτου, δημοσιεύτηκαν εργασίες που στηρίζονται σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό. Παράλληλα εκδόθηκαν πολλές σημαντικές μονογραφίες. Κυρίως όμως μέσω του θεσμού των υποτροφιών δόθηκε η δυνατότητα σε πολλά άτομα τα οποία βρίσκονταν στο ξεκίνημα της επιστημονικής τους σταδιοδρομίας να γνωρίσουν τον κόσμο της ελληνολατινικής Ανατολής. Οι κατά καιρούς υπότροφοι του Ινστιτούτου με την επιστροφή τους στην Ελλάδα κατέλαβαν θέσεις σε πανεπιστήμια, σε ερευνητικά ιδρύματα, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, τα τοπικά αρχεία, την Αρχαιολογική Υπηρεσία και αλλού.

Τα τελευταία χρόνια

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή του Μ. Ι. Μανούσας που ως διευθυντής του Ελληνικού Ινστιτούτου είχε την ευκαιρία να κατευθύνει σειρά νέων επιστημόνων. Παράλληλα, έχει να επιδείξει πλούσιο συγγραφικό έργο. Εργο αντίστοιχης εμβέλειας, παρουσίασαν την ίδια περίοδο ο Μανόλης Χατζηδάκης στον τομέα της μεταβυζαντινής τέχνης και ο Στυλιανός Αλεξίου στον τομέα της φιλολογίας.

Το παράδειγμά τους ακολούθησαν οι νεότεροι Χρύσα Α. Μαλτέζου, Ν. Γ. Μοσχονάς, Κ. Ντόκος, Γ. Σ. Πλουμίδης, Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Ζ. Ν. Τσιριπανλής, Ι. Κ. Χασιώτης. Με το πολύπλευρο έργο τους που συνεχίζουν μέχρι σήμερα, άνοιξαν το δρόμο σε όλους τους σημερινούς ερευνητές του χώρου.

Από τους ξένους μελετητές που δραστηριοποιούνται αυτή την περίοδο ξεχωρίζουν ο Ιησουίτης πατέρας G. Hofmann που έγραψε πολλές μελέτες για την εκκλησιαστική ιστορία, κυρίως των Κυκλάδων, συγκεκριμένα πλούσιο αρχειακό υλικό **Συνέχεια στην 32η σελίδα**

και διεύθυνε τα χρόνια 1966-1981 ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μ. Ι. Μανούσας. Μετά την αποχώρησή του, το Ελληνικό Ινστιτούτο γνώρισε μια περίοδο παρακμής. Από διάφορους διατυπώθηκαν αμφιβολίες για την ανάγκη λειτουργίας του, που ευτυχώς όμως δεν είχαν συνέχεια. Η ανάληψη της διεύθυνσης από τον καθηγητή του

Πανεπιστημίου Κρήτης Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ξεκαθάρισε το τοπίο και μέσα σε λίγα χρόνια το Ινστιτούτο ξαναβρήκε την παλιά του αίγλη. Μετά τον ξαφνικό θάνατό του (το φθινόπωρο του 1997) ανέλαβε τη διεύθυνση του Ινστιτούτου η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Χρύσα Μαλτέζου (Μάιος 1998).

Η δημιουργία του Ινστιτούτου έ-

Γενική βιβλιογραφία του αφιερώματος

A History of the Crusades, επιμ. Κ.Μ. Setton, Milwake – Λονδίνο 1969: *The First Hundred Years*, εκδ. Μ.Μ. Baldwin, 2. *The Later Crusades*, εκδ. R.L. Wolffand – H.W. Hazard, 3. *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, εκδ. H.W. Hazard, Madison Wisconsin 1975.

Ανωνύμου, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum – Το Χρονικό της Πρώτης Σταυροφορίας*, Μετάφραση – Εισαγωγή – Σχόλια: Κώστας Αντύπας, Επιμέλεια – Σχόλια: Γιώργος Σαραφιανός, Αθήνα 1986.

M. Balard, *La Romanie Genoise* (Xlle – début du XVe siècle), τ. 1-2. Genova 1978.

Ρενέ Γκρουσέ, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, μετάφραση: Ανδρ. Πάγκαλος, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, χ.χ.

P.W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge, Cambridge University Press 1991, σελ. 1-12.

Giorgio Fedalto, *Perche le crociate. Saggio interpretativo*, Μπολόνια 1980.

Constantinople, περιοδ. Εκκλησιαστικός Φάρος 72 (=νέα σειρά 1), Αλεξάνδρεια – Johannesburg 1990.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, 15-23, 34-36, 76-82, 244-282, 291-316, τ.Γ' Αθήνα 1974, 188-229, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, 206-209, 212-217.

Ο. Μίλερ, Η φραγκοκρατία στην

Ελλάδα, μετ., Αθήνα 1997.

Οψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993.

D. Queller, *Medieval diplomacy and the Fourth Crusade*, Λονδίνο 1981 (σειρά Variorum Reprints / ανατύπωσης μελετών).

D. Queller, *The Latin conquest of Constantinople 1201-1204*, Φυλαδέλφεια 1977.

J. Richard, «Η σύσταση και οι βάσεις του μεσαιωνικού βασιλείου (1192 – 1205)», *Ιστορία της Κύπρου. Τομ. Δ': Μεσαιωνικόν βασιλείον – Ενετοκρατία. Μέρος Α': Εξωτερική Ιστορία – Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί – Δίκαιον – Οικονομία – Εκκλησία*, (διεύθ. Θ. Παπαδόπουλος), κεφ. Α', Λευκωσία 1995, σελ. 1-21.

S. Runciman, *A History of the Crusades*, τ. 1-3, Κέμπριτζ 1987 (α' έκδοση: 1951-1954).

F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (Xlle – XVe siècles)*, Paris 1975.

Μπ. Χέντρικς, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους χρόνους της υπαρχείας της*, Θεσσαλονίκη 1970 (ανατύπ. Αθήνα, εκδ. Δημιουργία, 1998).

Συνέχεια από την 31η σελίδα

από τα αρχεία του Βατικανού. Για πολλές φραγκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές έγραψε ο Δομηνικανός μοναχός πατέρας R.-J. Loenertz. Πολλοί νεότεροι ξένοι ερευνητές, όπως οι A. Pertusi, W. H. Rudt de Collenberg, P. Topping, A. Luttrell, K. M. Setton, αποσαφήνισαν ειδικότερα προβλήματα. Επέδωξαν ακόμη, και πέτυχαν, να στρέψουν προς την έρευνα μια σειρά φοιτητών τους.

Παράλληλα, εκδόθηκαν βασικές μελέτες για την προσέγγιση της περιόδου από τους Fr. Thiriet, S. Borsari, A. Bon, M. Balard B. J. Slot, G. Cozzi, U. Tucci, A. Tenenti, A. Ducellier, D. Jacoby, A. Carile, G. Fedalto, E. Concina, Elisabeth Santschi, A. van Gemert, W. Bakker, A. Vincent, J. Koder και D. Holton.

Κατά την περίοδο αυτή εκδόθηκαν σημαντικά corpus πηγών για την ελληνολατινική Ανατολή. Το αρχαιακό υλικό που δημοσιεύτηκε από τους Fr. Thiriet, Ph. P. Argenti, J. Longnon – P. Topping, I. Χασιώτη, Γ. Πλουμίδη, M. Balard, Laura Balletto, J. M. Floristan, Z. Τσιρπανλή, Αικατερίνη Αριστείδου, J. Chrysostomides και Sally McKee, προέρχεται από διάφορα αρχεία της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Μάλτας.

Σημερινή κατάσταση

Εργο αντίστοιχο με αυτό του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας έχει να επιδείξει το ιταλικό κέντρο «Venezia e l' Oriente» του Ιδρύματος Giorgio Cini της Βενετίας. Ο χώρος του ενδιαφέροντός του είναι η Βενετία και οι σχέσεις της με τις διάφορες αποικίες της. Αλλά και από άλλες πλευρές υπάρχει ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνολατινικής Ανατολής.

Μεγάλη δραστηριότητα έχει αναπτύξει και το Istituto di Medievista της Γένοβας. Κάτω από τη διεύθυνση του G. Pistarino, έχουν εκδοθεί τις τελευταίες δεκαετίες πολλές μελέτες που βασίζονται στο πλούσιο αρχαιακό υλικό του αρχείου της πόλης. Πολύτιμες αποδεικνύονται οι εκδόσεις από τον M. Balard και την L. Balletto συμβολαιογραφικών πράξεων της Χίου. Στη Γαλλία, Ολλανδία, Αγγλία και Ηνωμένες Πολιτείες έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για τη μελέτη της περιόδου.

Στην Ελλάδα, η έρευνα της ελληνολατινικής Ανατολής έχει γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια. Πολλοί επιστήμονες (ιστορικοί, φιλόλογοι, ιστορικοί τέχνης, νομικοί, αρχιτέκτονες κ.ά.) εργάζονται συστηματικά για την ανάδειξη της περιόδου, δημοσιεύοντας μελέτες ή άρθρα τους. Στα περισσότερα ελληνικά πανεπιστήμια, η περίοδος αποτελεί πλέον ιδιαίτερο διδακτικό αντικείμενο και ειδικοί καθηγητές έχουν αναλάβει τη διδασκαλία της. Παράλληλα, δημοσιεύονται μελέτες, που ξεφεύγουν από την περιγραφική ιστορία, προσεγγίζοντας ιδιαίτερα προβλήματα της εποχής.

Αλλά και στα ερευνητικά ιδρύματα, η μελέτη της περιόδου της Λατινοκρατίας αρχίζει να παίρνει πιο συγκροτημένο χαρακτήρα. Ο ακαδημαϊκός Δ. Ζακυθνός, από τη θέση του διευθυντή του Κέντρου Βυζαντινών

Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Αποτελεί τον κύριο χώρο μελέτης της ιστορίας των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών.

Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών που κατείχε, φρόντισε για την καταγραφή και μικροφωτογράφιση αρχαιακού υλικού κυρίως της περιόδου της Βενετοκρατίας, αναθέτοντας τη σχετική εργασία σε ερευνητές του Κέντρου. Προς την ίδια κατεύθυνση εντάσσεται η ανασυγκρότηση και η ανάδειξη των αρχείων της Κεφαλονιάς (N. Γ. Μοσχονάς) και των Κυθήρων (Χρύσα Μαλτέζου).

Πολλές σχετικές εργασίες τους δημοσιεύτηκαν στα *Σύμμεικτα*, επιστημονικό όργανο του Κέντρου. Στο πλαίσιο του ίδιου Κέντρου, ξεκίνησε να λειτουργεί από τα τέλη του 1996 το Πρόγραμμα «Βυζάντιο και Δύση». Σε αυτό συμμετέχουν ερευνητές των οποίων τα ενδιαφέροντα, κατά κύριο λόγο, εστιάζονται στη μελέτη της Βενετοκρατίας. Τα πρώτα αποτελέσματα της εργασίας τους θα ξεκινήσουν να δημοσιεύονται σύντομα. Αξιοσημείωτη δραστηριότητα έχει αναπτύξει στην Κύπρο τις τελευταίες δεκαετίες το Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών με την έκδοση της *Επετηρίδας* και σειράς μονογραφιών και το νεότερο Ιδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' που εκδίδει το περιοδικό *Μελέται και Υπομνήματα*.

Στην ανάδειξη της Λατινοκρατίας εργάζονται όμως και άλλοι επιστημονικοί φορείς. Στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας ιδρύθηκε στην Αθήνα η Εταιρεία Ερευνας των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση. Στη δραστηριότητά της συγκαταλέγεται, μεταξύ άλλων, η έκδοση του επιστημονικού

περιοδικού *Εώα και Εσπέρια*. Με την αφορμή των εκδηλώσεων «Venetiae quasi alterum Byzantium» που οργάνωσε στη Βενετία τον Σεπτέμβριο του 1993 το Ιδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, κυκλοφόρησε ο ογκώδης τόμος *Οψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά τεκμήρια*, με την επιστημονική διεύθυνση της καθηγήτριας Χρύσας Α. Μαλτέζου.

Πηγές της περιόδου

Για την έρευνα της λατινοκρατούμενης Ανατολής, βασικοί χώροι για την άντληση πληροφοριών είναι τα αρχεία διάφορων ιταλικών πόλεων. Κυριότερα είναι τα αρχεία της Βενετίας, της Γένοβας και του Βατικανού. Σημαντικό υλικό που σχετίζεται με τον ελληνικό χώρο υπάρχει όμως και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας, στα Ισπανικά Αρχεία, στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, του Βερολίνου, της Οξφόρδης, της Ραγούζας, του Χάρβαρντ και αλλού.

Όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, τα πράγματα είναι πιο συγκεκριμένα. Στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, σώζονται ελάχιστα έγγραφα της περιόδου της Λατινοκρατίας. Η πρώτη ωστόσο βιβλιοθήκη της χώρας, κατέχει από αγορά το Αρχείο Antonio Nani με υλικό από την περίοδο της Δεύτερης Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο.

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους δεν σώζεται αρκετό υλικό της περιόδου της Λατινοκρατίας. Μοναδική ωστόσο

πηγή πληροφοριών αποδεικνύονται τα Τοπικά Ιστορικά Αρχεία όλων των νησιών του Ιονίου. Οι σεισμοί του 1953 κατέστρεψαν, σχεδόν ολοσχερώς, το αρχαιακό υλικό της Ζακύνθου, με αποτέλεσμα οι μελέτες των Σπ. Δε Βιάζη και Λ. Ζώη να αναδεικνύονται σε σημαντική πηγή έρευνας.

Σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων σώζεται αρχαιακό υλικό, του 17ου και 18ου αι. κυρίως. Πλούσιο αρχαιακό υλικό της περιόδου της Βενετοκρατίας υπάρχει και στη Μονή του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου. Στα Αρχεία των μονών του Αγίου Ορους σώζονται λιγοστά έγγραφα της Βενετοκρατίας. Σχετίζονται με μετόχια που διατηρούσαν οι μονές σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου. Σε αρκετά μοναστήρια της Πελοποννήσου διατηρούνται μεμονωμένα έγγραφα. Ελάχιστα έγγραφα της περιόδου της Βενετοκρατίας, έχουν διασωθεί στην Κρήτη, κυρίως σε ορισμένα μοναστήρια.

Η προσέγγιση του υλικού αυτού είναι δυνατή, και μέσω μικροφωτογραφιών που έχουν στην κατοχή τους ορισμένοι φορείς. Στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών βρίσκεται μικροφωτογραφημένο μέρος από το αρχαιακό υλικό της Κέρκυρας, της Κεφαλονιάς και των Κυθήρων. Επίσης, ένα μεγάλο τμήμα του αρχαιακού υλικού της Μονής του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου, του οποίου προετοιμάζεται η έκδοση. Το ίδιο ισχύει για τα έγγραφα από το Άγιο Όρος. Για τα βενετικά έγγραφα του 17ου και 18ου αι. που εντοπίστηκαν στην Αγία Λαύρα Καλαβρύτων προετοιμάζεται έκδοσή τους από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Σημαντικό μέρος του υλικού των Κυκλάδων έχει μικροφωτογραφηθεί για λογαριασμό του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης.

Τα τελευταία χρόνια επίσης, μικροφωτογραφήθηκε από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας το Αρχείο του Δούκα της Κρήτης (*Duca di Candia*) και των συμβολαιογράφων της Κρήτης (*Notai di Candia*). Το υλικό κατατέθηκε στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη του Δήμου Ηρακλείου και σήμερα είναι προσιτό στην έρευνα.

Στη νέα εποχή που ανοίγεται για την έρευνα της ελληνολατινικής Ανατολής ο ρόλος τους Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας αναμένεται ότι θα είναι αποφασιστικός. Μόνο με τη συστηματική οργάνωση της έρευνάς μας θα μπορούμε, ύστερα από λίγα χρόνια, να απαντήσουμε με σαφήνεια στη γνωστή διαπίστωση του Γιώργου Σεφέρη: «Μπορεί να πει κανείς ότι ξέρουμε πολύ πιο πραγματικά τους ανθρώπους που ζούσαν την εποχή του Ομήρου ή την εποχή του *Συμποσίου*, παρά τους ανθρώπους που έβλεπαν την *Ερωφίλη* στο θέατρο» (Ερωτόκριτος, *Δοκίμες*, τομ. 1, Αθήνα 1984).

Ευχαριστούμε τους κ. Αγαμέμνονα Τσελίκα και τον κ. Γιάννη Μπαστιά της «Εκδοτικής Αθηνών» για τη συμβολή του στο φωτογραφικό υλικό του αφιερώματος.